

29.11.11.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

ГРИБАНОВ ДЕНИС ВІКТОРОВИЧ

УДК 94(477.7)«-043/-030»

ПОЛІС НА РАННЬОСПАРТОКІДІВСЬКОМУ БОСПОРІ
(438–303 рр. до н. е.):
АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ УСТРІЙ

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Ручинська Оксана Анатоліївна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, доцент кафедри історії
стародавнього світу та середніх віків.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Молєв Євген Олександрович,
Ниžньогородський державний університет
імені М. І. Лобачевського, професор кафедри
археології, мистецтвознавства та музеології;

кандидат історичних наук, доцент
Шепко Лариса Георгіївна,
Донецький національний університет,
доцент кафедри всесвітньої історії.

Захист відбудеться «29» березня 2013 р. о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. V-58.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий «25» лютого 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. С. Майстренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Вивчення історії Боспору має важливе значення не тільки для розуміння особливостей розвитку цієї найбільшої античної держави Північного Причорномор'я, але і для вирішення багатьох актуальних проблем у дослідженні соціально-політичної еволюції давньогрецького суспільства.

В історіографії, яка присвячена вивченню державності Боспору, в останні два десятиліття намітилось підвищення інтересу до проблеми полісу. Однак за винятком окремих робіт, питання статусу полісу на Боспорі, донедавна, розглядалось поза контекстом конкретних історичних періодів у розвитку цієї держави. Зокрема, до питання про статус полісу на Боспорі у період правління ранніх Спартоکیدів сучасні дослідники тільки підступають. Проте, дослідження саме ранньоспартоکیدівського часу має велике значення, тому що в цей період були закладені основи організації Боспорської держави, які визначали її розвиток і у наступні сторіччя.

У сучасному антикознавстві відбувається поступове переосмислення традиційного підходу до оцінки Боспорської держави у ранньоспартоکیدівську добу як «греко-варварського» утворення, у складі якого еллінські поліси і місцеві племена мали приблизно однакове політичне значення. У дослідженнях останніх років намітилась тенденція до того, щоб саме грецькі поліси розглядати в якості базового елементу держави ранніх Спартоکیدів. Тому вивчення статусу боспорських полісів, їх внутрішньої політичної та соціальної організації, характеру взаємодії громадянських общин зі Спартокідами і їхнім найближчим оточенням стає ключовим напрямком при дослідженні проблеми державного устрою Боспору ранньоспартоکیدівського часу.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у рамках комплексної наукової теми «Історія та археологія Причорномор'я та Середземномор'я в античну та середньовічну епохи», № державної реєстрації 79010965.

Об'єктом дослідження є грецькі поліси Боспору епохи правління ранніх Спартоکیدів (438–303 рр. до н. е.).

Предмет дослідження – становище полісів у структурі ранньоспартоکیدівської держави, їх політичний статус, адміністративний та соціально-правовий устрій.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період правління ранніх Спартоکیدів, тобто 438–303 рр. до н. е. Нижня межа обумовлена приходом до влади Спартока I – засновника нової династії пантікапейських правителів. Верхня межа пов'язана з завершенням правління Евмела (309/308–304/303 рр. до н. е.), наступник якого – Спарток III – привніс у політичний устрій Боспору нові риси, притаманні вже елліністичним монархіям.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію Боспорської держави періоду правління ранніх Спартоکیدів, яка включала у свій склад всі грецькі поселення на Керченському і Таманському півостровах.

Мета дисертаційної роботи полягає у визначенні політичного статусу боспорських полісів у структурі держави ранніх Спартоکیدів, характеристика їх адміністративного та соціально-правового устрою.

Завдання дослідження:

- визначити та дослідити основні риси державного устрою ранньоспартоکیدівського Боспору;
- проаналізувати статус полісів у структурі держави ранніх Спартоکیدів;
- вивчити питання про адміністративний устрій боспорських полісів у ранньоспартоکیدівський період;
- проаналізувати соціальну стратифікацію полісних громад ранньоспартоکیدівського Боспору;
- оцінити правовий стан громадян боспорських полісів у період правління ранніх Спартоکیدів.

Наукова новизна дослідження:

- запропонований новий підхід до вирішення проблеми боспорських проксеній, які розглядаються в якості аналога союзних декретів грецьких федеративних держав;
- для пояснення факту співіснування загальнобоспорського і полісного громадянства вперше запропоновано розглядати це явище в якості одного з варіантів т.зв. «подвійного громадянства», характерного для грецьких федеративних держав;
- вперше в історіографії докладно обґрунтована ідея співставлення ранньоспартоکیدівського архонтату із союзною магістратурою;
- запропонований новий підхід до розуміння еволюції боспорської державності у IV ст. до н. е.: від сіммахії полісів до повноцінної територіальної держави з елементами федеративного устрою;
- проблема політичного статусу боспорських полісів у ранньоспартоکیدівський період розглянута з урахуванням новітніх наукових критеріїв, розроблених Копенгагенським центром вивчення полісу;
- вперше в історіографії проведено комплексне дослідження адміністративного устрою боспорських полісів у ранньоспартоکیدівський період, включаючи законодавчі, виконавчі і судові інститути влади;
- вперше зібрані і проаналізовані всі відомості про діяльність на Боспорі в період правління ранніх Спартоکیدів полісних магістратур;
- у рамках вивчення соціальної стратифікації громадянських общин ранньоспартоکیدівського Боспору простежена історія декількох боспорських аристократичних родин;
- охарактеризовано правовий стан громадян боспорських полісів у період правління ранніх Спартоکیدів.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання висновків дисертаційного дослідження при написанні наукових робіт з історії Північного Причорномор'я в античний період, при вивченні проблем давньогрецької державності класичного та елліністичного часу. Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці спеціальних курсів з історії Давньої Греції та античних полісів Північного Причорномор'я, в музейній роботі, при підготовці нових експозицій, а також при створенні чи поповненні сайтів у мережі Інтернет.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювались на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доповідались на наукових конференціях: Міжнародній науковій конференції «Ломоносов-2010» (Москва, 12-15 квітня 2010 р.); 63-й Міжнародній конференції «Каразінські читання» (Харків, 23 квітня 2010 р.); VII-й Міжнародній науковій конференції «Проблеми історії та археології України» (Харків, 28-29 жовтня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «IX читання пам'яті проф. П. О. Каришковського» (Одеса, 11-13 березня 2011 р.); Міжнародному науковому симпозіумі «Фракійські землі та Північне Причорномор'я в античну епоху» (Харків, 7-8 квітня 2011 р.); 64-й Міжнародній конференції «Каразінські читання» (Харків, 22 квітня 2011 р.); 65-й Міжнародній конференції «Каразінські читання» (Харків, 20 квітня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «XIII читання пам'яті проф. Н. П. Соколова» (Н. Новгород, 25-27 вересня 2012 р.).

Результати дисертаційного дослідження відображені у 16 одноосібних наукових публікаціях, з яких 6 статей у фахових виданнях, 3 статті у наукових збірниках і 7 тез доповідей на конференціях.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку джерел та літератури (744 позиції), списку скорочень. Загальний обсяг дисертації складає 278 сторінок, з них основного тексту – 210 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтована актуальність теми дослідження, зв'язок роботи з науковою темою, сформульовані мета і завдання, визначені об'єкт і предмет, хронологічні та географічні рамки дослідження, розкрито наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, вказано на їх апробацію.

Перший розділ «Історіографія, джерела і методи дослідження» присвячено визначенню рівня наукової розробки теми та її забезпечення джерелами, встановленню методів дослідження.

У підрозділі 1.1. «Історіографія» відзначається, що до 1990-х рр. проблема полісу на Боспорі залишалася на периферії уваги дослідників. Проте, саме наукові праці XIX – першої половини XX ст. багато в чому визначили основні підходи до даної проблеми, актуальні і для сучасної історіографії.

Вперше проблема полісу на Боспорі була порушена в дослідженнях В. В. Латишева і О. О. Сибірського. Відповідно до точки зору В. В. Латишева, боспорські поліси у ранньоспартоکیدівський період повністю втратили свою політичну автономію. Схожої думки дотримувався і М. І. Ростовцев. Інший підхід був представлений у роботі О. О. Сибірського, який вказував на прояви полісного самоврядування у державному устрою ранньоспартоکیدівського Боспору.

У радянський період першим дослідником, який приділив увагу проблемі боспорських полісів, був С. О. Жебелєв. За його оцінкою, що була основана на аналізі письмових та археологічних даних про колонізацію Боспору, полісний статус мали Пантікапей, Фанагорія, Феодосія, Гермонасса і Кепи. В 1940–1950-і рр. у

роботах Д. П. Калістова, К. М. Колобової і Н. С. Белової був сформульований новий підхід до оцінки політичного статусу полісів у державі ранніх Спартокідів. Ці дослідники дійшли висновку, що урізання автономії боспорських полісів у ранньоспартокідівський період не привело до повної втрати ними свого статусу і ліквідації їх традиційної політичної організації та інститутів влади.

У 1960–1980-і рр. проблема політичного статусу боспорських полісів у ранньоспартокідівський період розглядалась в дослідженнях В. Д. Блаватського, Ю. Г. Віноградова, Н. К. Солової, О. М. Васильєва. На думку В. Д. Блаватського, полісним самоврядуванням на ранньоспартокідівському Боспорі користувалися тільки найбільші міста, такі як Пантікапей, Фанагорія, Феодосія і Горгіппія. Ю. Г. Віноградов, слідом за Н. С. Беловою, відзначав, що полісні інститути влади відігравали певну роль у політичній системі держави ранніх Спартокідів. Однак самі боспорські поліси, відповідно до думки Ю. Г. Віноградова, втратили в ранньоспартокідівський період більшу частину своїх прав, а полісне громадянство було замінено загальнобоспорським. Цю точку зору підтримали і деякі інші дослідники, зокрема Ф. В. Шелов-Коведяєв.

У 1990–2000-і рр. з'явився цілий ряд наукових праць, які були присвячені загальній проблемі полісу на Боспорі. Особлива заслуга в цьому належить Ю. О. Віноградову, який вперше за довгий час після досліджень С. О. Жебелєва і В. Д. Блаватського проаналізував політичний статус окремих боспорських поселень. В результаті Ю. О. Віноградов дійшов висновку, що полісним статусом володіли Пантікапей, Німфей, Феодосія, Фанагорія, Гермонасса і Кепи. «Малі міста» Боспору, на його думку, полісами не являлися і були засновані в ході вторинної колонізації в якості «аграрних містечок» на хорі вже існуючих на той момент боспорських полісів.

На сучасному етапі розвитку історіографії проблема боспорських полісів привертає велику увагу дослідників, зокрема, варто виділити роботи В. Д. Кузнецова, Г. О. Кошеленка, Е. О. Молева, О. О. Масленнікова, В. М. Зінька, Л. Г. Шепко, Н. Б. Чурекової. Особливе значення мають дослідження С. Ю. Саприкіна і О. А. Завойкіна, у яких розглядаються різні аспекти проблеми статусу полісів у структурі держави ранніх Спартокідів.

У західній історіографії інтерес до теми боспорських полісів виник лише в останні два десятиліття, і це пов'язано, у першу чергу, з роботою Копенгагенського центру вивчення полісу. Зокрема, слід відмітити публікації Г. Р. Цецхладзе, присвячені класифікації боспорських міст відповідно до сучасних наукових критеріїв полісу.

В цілому, проблемі полісу на Боспорі присвячена велика кількість досліджень. Однак політичний статус полісних громад у державі ранніх Спартокідів, їх адміністративний і соціально-правовий устрій дотепер залишаються слабо вивченими аспектами даної теми.

У підрозділі 1.2. «Джерела» представлений аналіз джерельної бази дослідження, дана оцінка значимості окремих категорій джерел для вивчення конкретних аспектів теми полісу на ранньоспартокідівському Боспорі.

Особливістю джерельної бази дослідження є відносно мала чисельність та лаконічність наративних джерел. Проте, це лише підкреслює значимість тих

відомостей про державний устрій ранньоспартоکیدівського Боспору та про роль в ньому полісів, які представлені в історичних (Діодор, Полієн) і географічних (Страбон, Пс.-Скілак) творах античних авторів, а також у промовях афінських ораторів IV ст. до н. е. (Ісократ, Лісій, Демосфен, Есхін, Дінарх).

Обмеженість літературної традиції може бути компенсована за рахунок більш активного використання інших категорій джерел, зокрема епіграфічних. Серед пам'яток лапідарної епіграфіки особливе значення для даної теми мають проксенічні декрети, посвятні написи та списки імен. Боспорські проксенії – найважливіше джерело, що характеризує політичний устрій держави ранніх Спартоکیدів. Посвятні написи і списки імен є основою для вивчення соціальної структури боспорських полісних громад. Документи малої епіграфіки, такі як магістратські клейма та магічні закляття судового призначення, допомагають у дослідженні полісних інститутів влади.

Нумізматичні джерела, зазвичай, відіграють важливу роль при дослідженні давньогрецької державності. Однак на ранньоспартоکیدівському Боспорі зі всіх полісів тільки Пантікапей зберіг право монетного карбування. Тому нумізматичні джерела можуть бути використані, в першу чергу, для вивчення політичного статусу пантікапейського полісу у структурі ранньоспартоکیدівської держави, а також для дослідження впливу боспорських правителів на монетне карбування Пантікапею.

Археологічні джерела мають ключове значення для дослідження окремих аспектів проблеми боспорських полісів. Дані про боспорське містобудування IV ст. до н. е. можна використати при дослідженні політичного статусу окремих поселень у складі держави ранніх Спартоکیدів. Археологічні матеріали, отримані в результаті досліджень некрополів Боспору ранньоспартоکیدівського часу, є основним джерелом при вивченні соціального становища громадян боспорських полісів, особливо тих, кого можна віднести до найбідніших і середніх верств населення, про які в письмових джерелах міститься дуже мало інформації.

Наявна джерельна база дозволяє досліджувати різні аспекти проблеми полісу, за умови комплексного підходу до використання джерел. Обмеженість наративної традиції можна компенсувати за рахунок більше активного використання інших категорій джерел: епіграфічних, археологічних і нумізматичних.

У підрозділі 1.3. «Методи дослідження» відзначається, що в основі методології даного дослідження лежать принципи історизму та об'єктивності, а також комплексний підхід до аналізу джерел. Серед використаних загальнонаукових методів варто виділити методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції, порівняння і аналогії, а також системний підхід, виражений у структурному і функціональному аналізі. Ці загальнонаукові методи одержують своє конкретне відображення у спеціально-історичних методах, до яких відносяться історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний і метод історичної періодизації.

Другий розділ дисертації «Державна система Боспору в ранньоспартоکیدівський період (438–303 рр. до н. е.)» присвячено дослідженню державного устрою Боспору в епоху правління ранніх Спартоکیدів.

У підрозділі 2.1. «Сучасні наукові підходи до проблеми державного устрою ранньоспартоکیدівського Боспору» представлений аналіз сучасних концепцій

державного устрою ранньоспартокідівського Боспору, серед яких виділено чотири основних підходи: 1) ранньоспартокідівський Боспор являв собою територіальну державу (архе), у рамках якої поліси втратили більшу частину своїх прав (Ю. Г. Віноградов, В. П. Толстіков, Ф. В. Шелов-Коведяєв); 2) при перших Спартокідах на Боспорі зберігався сформований ще раніше союз полісів (амфіктіонія), а у повноцінну територіальну державу він перетворився під час правління Левкона I (Е. О. Молєв); 3) єдина держава на Боспорі сформувалась при Сатирі I і Левконі I у вигляді союзу полісів (сіммахії) і зберегла подібний устрій до кінця правління династії Спартокідів (С. Ю. Саприкін); 4) об'єднання боспорських міст у рамках територіальної держави почалося при Сатирі I і відбувалось шляхом інкорпорування громадянських общин до складу «мегаполіса» на правах умовних «демів», що означало втрату ними полісного статусу (О. А. Завойкін).

Існуючі підходи до оцінки Боспорського об'єднання ранньоспартокідівського періоду не пояснюють всіх особливостей адміністративно-політичної організації цієї держави. Невирішеною залишається і проблема боспорських проксеній, які, згідно загальної думки дослідників, є ключовим джерелом при вивченні державного устрою ранньоспартокідівського Боспору.

Підрозділ 2.2. «Проблема боспорських проксеній у контексті вивчення державного устрою Боспору» присвячений розгляду проксенічних декретів, які видавалися ранніми Спартокідами. Антикознавці, зазвичай, вважають, що в грецькій правовій традиції видання подібних актів було прерогативою полісу, і тому використання в боспорських проксеніях формули «весь Боспор», яка відображала територіальний, надполісний характер поширення прав і привілеїв проксена, пояснюють унікальністю специфікою державного устрою Боспору (В. П. Яйленко, О. А. Завойкін) або особливостями розвитку боспорського політичного лексикона у ранньоспартокідівську добу (Н. С. Белова, О. М. Васильєв, С. Р. Тохтасьєв).

Однак слід зазначити, що у класичну епоху проксенії видавалися не тільки окремими полісами, але і полісними об'єднаннями – т.зв. федеративними державами (Халкідська ліга, Беотійський та Аркадський союзи). Особливо широке поширення федеративні проксенії одержали в елліністичну епоху, коли подібні декрети видавалися у Етолійському та Ахейському союзах, в Акарнанії, Фокіді, Епірі та Острівній лізі.

Боспорські проксенії зближує з декретами грецьких федеративних держав не тільки територіальний характер поширення привілеїв, але і подібність конкретних формульних елементів. Стандартні формулювання, аналогічні виразу «на всьому Боспорі», зустрічаються в декретах Аркадського і Фессалійського союзів, Острівної ліги та Родосу. Використання слова «весь» у вигляді приставки до назви держави відображало той факт, що союз, від імені якого видавався декрет, не був унітарним утворенням, а складався з окремих полісів, кожний з яких мав власний суверенітет. Видання ранніми Спартокідами проксеній, що надавали іноземцям привілеї «на всьому Боспорі», з огляду на їхню подібність до декретів грецьких федеративних держав, можна розглядати в якості найважливішого свідчення союзного характеру Боспорської держави в дану епоху.

У *підрозділі 2.3. «Загальнобоспорське громадянство»* відзначається, що загальнодержавне громадянство на Боспорі з'явилося при Левконі I, про що

свідчить початок видання під час його правління проксенічних декретів, якими обумовлювалось надання проксену прав, у тому числі і політії, «на всьому Боспорі». Із середини IV ст. до н. е. в афінських написах зустрічаються згадування етнікона «боспоріт», а у промовах афінських ораторів термін «Боспор» набуває політичного значення в якості назви держави. Страбон повідомляє, що «боспорцями» називали всіх підвладних боспорським правителям. Аналіз тексту античного автора дозволяє припустити, що під «боспорцями» він мав на увазі громадян боспорських полісів, а дане свідчення відображало реалії спартокідівської доби.

Співіснування у ранньоспартокідівський час загальнобоспорського та полісного громадянства можна порівняти тільки з т.зв. «подвійним громадянством», характерним для грецьких федеративних держав.

У *підрозділі 2.4. «Ранньоспартокідівський архонтат як інститут влади»* вказується на те, що титул архонта, який боспорські правителі носили з часів Левкона I, часто порівнюють з однойменною полісною посадою. Однак Ю. Г. Віноградов довів, що прямого зв'язку між спартокідівським архонтатом і полісною магістратурою не існувало. Формула «архонт Боспору» вказує на надполісний характер ранньоспартокідівського архонтату, а свідчень існування однойменної магістратури у боспорських полісах у доспартокідівський час не існує. Тому переконливим виглядає припущення Т. В. Блаватської про те, що посада архонта на Боспорі могла з самого початку являти собою пост глави «еллінського союзу». Це підтверджується строгим розмежуванням між архонтатом і царською владою в титулі Спартокідів. На користь цього свідчить і той факт, що архонтат як епонімна союзна магістратура у класичний період існував в деяких грецьких федеративних державах (Беотія, Фессалія, Фокіда). Політико-правовий статус боспорських правителів-архонтів можна порівняти із статусом союзних магістратів, що обиралися у рамках об'єднання грецьких полісів, подібно фессалійським тагам.

У *підрозділі 2.5. «Територіально-адміністративний устрій держави ранніх Спартокідів»* розглядається питання про систему регіонального управління на ранньоспартокідівському Боспорі.

Характерною рисою грецьких федеративних держав було виділення регіональних округів, що служили своєрідним посередником між загальносоюзним і полісним рівнями влади. Існування подібних округів на спартокідівському Боспорі, на наш погляд, підтверджується повідомленням Страбона про те, що «боспорці» поділялися на «європейських» і «азіатських»: перші зі «столицею» у Пантікапеї, а другі – у Фанагорії. На особливий політичний статус Пантікапея та Фанагорії, що виконували роль центрів влади у державі ранніх Спартокідів, вказують і інші свідчення епіграфічних і літературних джерел. Виділення на Боспорі двох приблизно рівнозначних за економічним потенціалом областей із власною системою управління можна порівняти з традицією територіального розмежування влади боспорських співправителів, яка відображена у джерелах ранньоспартокідівського часу.

У *підрозділі 2.6. «Реформи Левкона I та питання про державну символіку Боспору»* відзначається, що в період правління Левкона I відбувалися важливі перетворення у політичному устрої Боспору: введення загальнобоспорського громадянства і нової титулатури ранніх Спартокідів, початок видання ними

проксеній. У всіх цих нововведеннях, крім явних централізаційних тенденцій, досить ясно виявився і федеративний аспект державного устрою Боспору. До числа перетворень Левкона I можна віднести і введення на Боспорі нової державної символіки, що виразилось у появі нового типу зображення «голова сатира» на пантікапейських монетах і магістратських печатках Пантікапея та Фанагорії.

Треба відзначити, що до епохи Левкона I у пантікапейській монетній справі не спостерігалось ніяких значних слідів втручання з боку боспорських правителів. Це можна трактувати як свідчення того, що до приходу до влади Левкона I процес політогенеза на Боспорі ще не зайшов далі формування військово-політичного союзу полісів (сіммахії). Таким чином, державні реформи Левкона I були спрямовані на перетворення Боспорського об'єднання з союзу полісів у повноцінну територіальну державу з елементами федеративного устрою.

З точки зору державного устрою ранньоспартоکیدський Боспор можна порівняти з північнобалканськими державами пізньокласичної епохи, такими як Македонія, Епір, Фессалія, для яких було характерним сполучення федеративної організації та монархічного принципу правління.

Третій розділ дисертації «Статус полісу на ранньоспартоکیدському Боспорі» присвячений розгляду питання про те, які з боспорських міст мали статус полісу в епоху правління ранніх Спартоکیدів.

У *підрозділі 3.1. «Проблема полісу на Боспорі»* відзначається, що аналіз правового статусу окремих боспорських міст на підставі конкретних ознак грецького полісу став визначальним напрямком у дослідженнях останніх років (Ю. О. Віноградов, В. Д. Кузнецов, О. А. Завойкін, В. М. Зінко, Н. Б. Чурекова). Однак і дотепер сучасні наукові критерії полісу, які найбільш повно представлені в роботах Копенгагенського центру вивчення полісу, не застосовувалися для аналізу статусу міст Боспору у ранньоспартоکیدський період. Правовий статус боспорських поселень епохи правління ранніх Спартоکیدів може бути вивчений за допомогою наступних критеріїв грецького полісу: 1) використання власного демотікона в епіграфіці; 2) наявність топоніма, що позначає поліс у політичному значенні цього терміну; 3) полісне монетне карбування; 4) надання прав проксенів громадянам даного полісу з боку іноземних держав; 5) діяльність полісних органів влади; 6) існування у поселенні споруд адміністративно-політичного призначення (прітаней, булевтерій, дікастерій і т.д.) і, як другорядна ознака, наявність театру, гімнасія, оборонних стін та інших зразків монументальної архітектури.

У *підрозділі 3.2. «Полісні демотікони і топоніми»* аналізуються свідчення використання боспорських полісних демотіконів і топонімів, що містяться у епіграфічних і літературних джерелах ранньоспартоکیدського часу. З відомих випадків індивідуального використання боспорських полісних демотіконів, щонайменше, чотири можна впевнено віднести до періоду правління ранніх Спартоکیدів (Пантікапей, Феодосія, Кепи). Колективні форми боспорських полісних демотіконів, а також топоніми, що позначали поліс у політичному сенсі – тобто як громадянську общину, згадуються в джерелах протягом усього періоду правління ранніх Спартоکیدів (Пантікапей, Феодосія, Фанагорія, Горгіппія).

В цілому, практика використання полісних демотіконів і топонімів у IV ст. до н. е. свідчить про збереження політичної самоідентифікації окремими

цивільними громадами Боспору. Зберігся у ранньоспартокідівський період і сам інститут полісного громадянства, на що ясно вказують приклади використання боспорських демотіконів у епіграфічних написах з інших грецьких держав (декрет аркадців на честь Левкона I, що датується 370–362 рр. до н. е., список проксенів Хіоса кінця IV ст. до н. е.).

У *підрозділі 3.3. «Монетне карбування»* відзначається, що збереження Пантікапеем права монетного карбування є свідченням особливої ролі, яку грала боспорська столиця у складі ранньоспартокідівської держави. Інші боспорські поліси припинили карбування монети після підпорядкування Спартокідам. Отже, монети Пантікапея отримали загальнодержавне значення на Боспорі у IV ст. до н. е. Це, зокрема, знайшло відображення у появі на їхньому аверсі нового державного символу – зображення голови сатира. Проте, пантікапейські монети зберігали свою полісну приналежність, що виражалося у використанні відповідного демотікону в якості легенди. Таким чином, дані нумізматики підтверджують збереження Пантікапеем полісного статусу після об'єднання Боспору в єдину державу, а також свідчать про його привілейований стан, у порівнянні з іншими боспорськими полісами, які були позбавлені права монетного карбування у даний період.

Підрозділ 3.4. «Проксени» присвячений розгляду питання про надання статусу проксенів іноземних держав громадянам боспорських полісів. Практика дарування проксеній громадянам Пантікапея засвідчена в епіграфічних джерелах III–II ст. до н. е., але є підстави припускати, що вона існувала і у ранньоспартокідівську добу. Зокрема, пантікапеець згадується в одному зі списків проксенів Хіоса кінця IV ст. до н. е. Можливо, саме проксенією був декрет аркадців на честь Левкона I, названого в ньому громадянином Пантікапея. Таким чином, у всіх відомих випадках дарування проксенії жителям Боспору у IV–II ст. до н. е. її отримували пантікапейці. Можливо, це пов'язано з тим, що саме Пантікапей у ранньоспартокідівський період був головним боспорським емпорієм, а пантікапейці завдяки привілеям, які вони отримали від Спартокідів, вели активну заморську торгівлю.

У *підрозділі 3.5. «Полісні інститути влади»* відзначається, що діяльність полісних органів влади на ранньоспартокідівському Боспорі засвідчена в цілому ряді епіграфічних і літературних джерел. У період правління ранніх Спартокідів у Пантікапеї продовжували діяти народні збори, деякі магістратури і суд. Полісні магістратури, такі як агораномія і агонотетія, існували у Пантікапеї, Німфеї, Гермонассі, а також, можливо, у Фанагорії та Кітеї. Відмінності в організації полісних інститутів влади в окремих містах Боспору ранньоспартокідівського часу можна розглянути на прикладі діяльності агораномів. Судячи із магістратських клейм і написів, кількісний склад колегії агораномів в окремих боспорських полісах відрізнявся. Важливо відзначити специфіку організації даної магістратури у Пантікапеї та Фанагорії, де агораномі, імовірно, мали особливі повноваження, що можна пов'язати із «столичним» статусом цих міст у структурі ранньоспартокідівської держави. В цілому, діяльність полісних інститутів влади в найбільших боспорських містах вказує на збереження ними свого полісного статусу у ранньоспартокідівський період.

Підрозділ 3.6. «Урбаністичні критерії полісу» присвячений аналізу археологічних свідчень полісного статусу боспорських міст у ранньоспартокідівську

добу. При цьому особливу увагу приділено питанню про наявність у містах Боспору будинків адміністративного призначення, пов'язаних із діяльністю традиційних органів полісної влади. Зокрема, відповідно до свідчення Полієна, у Пантікапеї в період правління Левкона I існував будинок дікастерія. Археологічні дані дозволяють припустити, що деякі будівлі IV ст. до н. е. у Пантікапеї, Гермонассії і інших великих боспорських містах могли мати адміністративне призначення, наприклад, виконувати роль пританеїв. В якості другорядної ознаки полісного статусу боспорських міст ранньоспартокідівського часу можна розглядати наявність у них таких типів суспільних будівель цивільного призначення, як гімнасії та театри. Оборонні стіни не були обов'язковим атрибутом грецького полісу, але їхня відсутність, наприклад у Фанагорії у IV ст. до н. е., можливо, вказує на більше обмеження її прав у структурі ранньоспартокідівської держави, у порівнянні з іншими полісами Боспору.

Проведений аналіз правового стану боспорських міст дозволяє припустити, що полісним статусом у ранньоспартокідівську епоху володіли Пантікапей, Німфей, Феодосія, Фанагорія, Гермонасса і Горгіппія. При цьому треба відзначити, що тільки Пантікапей відповідає всім п'яти виділеним нами критеріям полісу. Окремі ознаки полісного статусу виявляються і у таких поселень, як Кітей, Кепи, Ахіллії. Однак, на наш погляд, цього недостатньо для висновку про те, що полісами в епоху правління ранніх Спартокідів могли бути і деякі з т.зв. «малих міст» Боспору, хоча і повністю виключати цього не можна.

У четвертому розділі дисертації «Державний устрій боспорських полісів у період правління ранніх Спартокідів» представлений аналіз адміністративної структури полісів Боспору, зокрема, розглянута діяльність законодавчих (народні збори), виконавчих (магістратури) і судових інститутів влади.

У підрозділі 4.1. «Народні збори» відзначається, що діяльність народних зборів у полісах Боспору ясно засвідчена епіграфічними джерелами римського часу (Фанагорія, Гермонасса, Горгіппія, Патрей), а повідомлення Діодора про екклесію, скликану Евмелом у Пантікапеї у 309 р. до н. е., вказує на значимість цього полісного інституту влади і у ранньоспартокідівський період. Аналіз промови Евмела на народних зборах, і її порівняння з аналогічною «інаугураційною» промовою сицилійського тирана Діонісія Молодшого, яка представлена у труді Діодора, дозволяють припустити, що пантікапейська екклесія 309 р. до н. е. була не екстраординарним, а плановим політичним заходом, яким, мабуть, супроводжувалося сходження на престол кожного боспорського правителя у IV ст. до н. е. Це підтверджується і особливостями офіційної титулатури боспорських правителів, що включала потестарний термін «архонт», який, на наш погляд, відбивав магістратський характер їхньої влади. Виступаючи в якості вищих посадових осіб союзу грецьких полісів Боспору, Спартокіди повинні були хоча б формально затверджувати свою владу щораз при сходженні нового правителя на престол.

Таким чином, народні збори відігравали певну роль у політичній системі ранньоспартокідівського Боспору, пов'язану з легітимацією влади Спартокідів та, можливо, формальним підтвердженням найважливіших постанов боспорських правителів. З іншого боку, як показує розповідь Діодора про пантікапейську

екклесію 309 р. до н. е., народні збори на ранньоспартокідівському Боспорі скликалися за ініціативи правителя і були позбавлені самостійності в прийнятті рішень.

Підрозділ 4.2. «Полісні магістратури» присвячений дослідженню полісних посад, зокрема, агораномії і агонотетії, існування яких на Боспорі засвідчено епіграфічними джерелами ранньоспартокідівського часу.

Агораномія була однією з найпоширеніших у грецькому світі магістратур. У коло обов'язків агораномів входили різні аспекти контролю в сфері роздрібної торгівлі. На діяльність цих магістратів у боспорських містах вказують клейма і написи на контрольних гирях і посудинах (Пантікапей, Німфей, Фанагорія, Гермонасса, Горгіппія, Кітей). Особливої уваги заслуговують пантікапейські і фанагорійські клейма на мірних посудинах із зображенням голови сатира. Сполучення в даних клеймах загальнодержавного символу і полісного демотікону дозволяє припустити, що особливий статус Пантікапея і Фанагорії в якості боспорських «столиць» накладав певний відбиток і на діяльність полісних посадових осіб. Проте, аналіз даних малої епіграфіки не дає підстав думати, що магістратури, зокрема, агораномія, у ранньоспартокідівський період набули єдиного вигляду у всіх полісах Боспору. Судячи з типології магістратських клейм і відповідно до написів на них, колеги агораномів в окремих боспорських полісах могли відрізнятися і чисельно, і організаційно.

Агонотетія, чия діяльність була пов'язана з організацією релігійних свят і агонів, згадується у двох присвятих написах IV ст. до н. е. з Гермонасси та Німфея. Щедрі посвяти від імені агонотетів свідчать про те, що на Боспорі дана посада мала літургійний характер. З іншого боку, відповідно до традицій грецького державного устрою класичного періоду, агонотетія була саме посадою-архе, а не літургією. В Афінах і інших грецьких державах агонотеті (або атлотеті), як будь-які магістрати, обиралися за жеребом або шляхом голосування у народних зборах, використовували державні фонди, а по завершенні строку повноважень звітували про свою діяльність. Тому можна припустити, що і на Боспорі агонотетія являла собою саме полісну магістратуру.

У літературних джерелах збереглися уривчасті свідчення існування на ранньоспартокідівському Боспорі і інших посадових осіб, яких можна порівняти з полісними магістратами, наприклад, еліменісти та епімелети. Боспорські написи римського часу згадують гімнасіархів, а з огляду на існування гімнасій у боспорських містах вже у IV ст. до н. е., не виключено, що подібні посадові особи, відповідальні за фізичне і громадянське виховання юнаків-ефебів, діяли в полісах Боспору і у ранньоспартокідівський період.

В цілому, можна констатувати, що у державі ранніх Спартокідів полісні магістратури зберігали значення основних інститутів виконавчої влади. Діяльність у боспорських містах в IV–III ст. до н. е. агораномів, агонотетів та інших посадових осіб свідчить про те, що влада ранніх Спартокідів опиралася на адміністративний апарат, сформований відповідно до полісних традицій. Боспорські магістрати здійснювали контрольні та управлінські функції у сфері внутрішньої торгівлі та митного регулювання, міського будівництва, благоустрою і санітарних потреб, в організації агонів та релігійних свят.

У підрозділі 4.3. «Суд і судочинство» проаналізовані дані епіграфіки і літературної традиції, що характеризують діяльність судових інститутів влади на ранньоспартоکیدівському Боспорі. Найважливішим джерелом для дослідження боспорського судочинства є т.зв. *defixiones tabellae* – магичні закляття, виконані у вигляді написів на свинцевих пластинах. Серед боспорських *defixiones* можна виділити кілька заклять спрямованих проти опонентів у суді. В одному з них навіть згадуються сіндіки, тобто судові помічники. В цілому, подібність боспорських судових заклять до аналогічних написів з інших грецьких держав, зокрема, Афін і Ольвії, вказує на те, що судочинство на ранньоспартоکیدівському Боспорі підкорялося загальним грецьким нормам і характеризувалося відкритістю суду, змагальністю сторін, тісним зв'язком між судовою практикою і суспільно-політичним життям полісу. Судячи з розповіді Полісена про суд над боспорськими трісархами, що був інспірований Левконом I, загальна подібність до афінських судових традицій була характерна не тільки для приватних позовів, але й для процесів по звинуваченню у державному злочину. З іншого боку, обвинувачення в державному злочину на Боспорі у IV ст. до н. е. перетворилися у засіб політичної боротьби, яку Спартокіди вели проти своїх опонентів із середовища полісної еліти.

Таким чином, специфіка боспорського судочинства ранньоспартоکیدівської епохи полягала не в тому, що суд вершився адміністрацією Спартоکیدів, а в тому, що полісні органи судової влади перебували у підлеглому стані до правителів. Спартокіди могли використовувати суд в якості політичного знаряддя проти опозиції, але приватні конфлікти комерційного або побутового характеру, що виникали між громадянами боспорських полісів, імовірно, розв'язувалися у суді без всякого втручання з боку правителів Боспору. Боспорський суд залишався у рамках традиційних грецьких уявлень про правосуддя і рівність всіх громадян полісу, але був включений у нову політичну систему, збудовану Спартокідами.

У п'ятому розділі дисертації «Соціальний стан і правовий статус громадян боспорських полісів у ранньоспартоکیدівський період (438–303 рр. до н.е.)» основна увага приділена аналізу соціальної стратифікації полісних громад Боспору та характеристиці правового статусу їхніх громадян.

У підрозділі 5.1. «Соціальна структура полісів Боспору» відзначається, що в середовищі громадян боспорських полісів ранньоспартоکیدівського часу можна виділити три основних соціальних прошарки, що відрізнялися за своїм майновим станом: найбідніші громадяни, середній і вищий прошарки суспільства. Основним джерелом для вивчення соціального стану бідних і середніх прошарків громадянства є дані поховального обряду ґрунтових некрополів боспорських міст. В основу дослідження цих матеріалів покладений загальноприйнятий критерій визначення соціального статусу похованого на підставі обсягу трудовитрат, які виражаються у складності і розмірах поховальної споруди, а також у ступені різноманітності та багатства поховального інвентарю.

Для поховального обряду найбідніших громадян боспорських полісів характерні захоронення у звичайних ґрунтових могилах зі скромним супутнім інвентарем. Імовірно, до цієї ж соціальної групи належали і згадані Пс.-Демосфеном у промові проти Лакріта наймані робітники, які працювали у господарстві одного з феодосійських землевласників. Іноді у звичайних ґрунтових могилах зустрічаються і

більш престижні та дорогі предмети поховального інвентарю – розписна кераміка, зброя, прикраси з дорогоцінних металів, які вказують на виділення із загальної маси малозабезпечених громадян більш заможного прошарку, що наближається за своїм майновим станом до середніх верств боспорського суспільства.

Із середніми верствами населення можна пов'язати інший тип поховальної споруди, розповсюджений у ґрунтових некрополях боспорських міст у ранньоспартокідівський період – т.зв. ящик, що представляє собою прямокутну в плані гробницю, чиї стіни і підлога складені з кам'яних плит, цеглин або черепиці. Поховальний інвентар у гробницях типу ящика в середньому трохи більший, ніж у звичайних ґрунтових захороненнях, в них частіше зустрічається розписна кераміка, стрігилі, піксіди. Однак в цілому, ні з погляду кількості, ні з погляду якості предметів, поховальний інвентар подібних захоронень істотно не відрізняється від того, котрий є характерним для могил рядового населення. Відсутність явних свідчень значної соціальної нерівності у ґрунтових некрополях боспорських міст, на наш погляд, відображає не тільки реальну суспільну структуру, але й традиційну полісну егалітарну ідеологію, що зберігала своє значення на Боспорі у IV ст. до н. е.

З епіграфіки ранньоспартокідівського часу можна почерпнути важливі відомості про вищий соціальний прошарок полісних громад Боспору. Завдяки використанню просопографічного методу при аналізі боспорської лапідарної та малої епіграфіки IV–III ст. до н. е. можна виділити кілька грецьких аристократичних родин Боспору. В один ряд із родиною Феніппів-Федімів-Артемонів, до історії якої давно прикута увага дослідників (Ю. Ю. Марті, Н. С. Белова, В. П. Яйленко), можна поставити й інші знатні родини ранньоспартокідівського Боспору, зокрема, Епикратів-Синдів, Гіппократів-Феокритів-Деметрієв, Сатіріонів-Поліксенів. Всі ці аристократичні родини характеризують активна участь у суспільно-політичному житті, як на рівні окремих боспорських полісів, так і у масштабах усієї держави. Представники цих родин володіли керамічним виробництвом, займали магістратські та жрецькі посади, брали участь в агонах, робили щедрі посвяти богам. Поховальний обряд, який можна пов'язати з полісною елітою ранньоспартокідівського часу, представлений двома видами захоронень у некрополях боспорських міст. Це поховання в ґрунтових склепах та підкурғанні поховання, які можна охарактеризувати як найбільш значні з точки зору необхідних трудовитрат типи поховальних споруд.

Загалом, соціальна структура полісів Боспору відповідала нормам грецького суспільства класичної епохи. Більша частина населення у боспорських полісах періоду правління ранніх Спартокідів може бути віднесена до розряду рядових общинників, що мали порівняно невеликий статок і формували основу соціуму. Середній прошарок населення в містах Боспору у IV ст. до н. е. істотно розширився у порівнянні з доспартокідівською епохою і становив майже третину населення, що було однією з найважливіших передумов політичної стабільності у боспорському суспільстві. Важливою передумовою стабільності було також і те, що, на відміну від звичайних грецьких полісів класичної епохи, поліси Боспору не були строго замкнутою соціальною системою, тому що входили до складу територіальної держави. Всі соціально-політичні протиріччя, які неминуче накопичувалися усередині окремої полісної громади в результаті майнового розшарування, на Боспорі в значній мірі пом'якшувалися за рахунок того, що найбагатші

представники грецької знаті мали можливість приєднатися до числа «друзів» Спартокідів і таким чином вийти за сковуючі рамки полісу. Це забезпечувало полісній еліті певну незалежність від традиційних моральних і соціальних обмежень грецького суспільства.

Підрозділ 5.2. «Правовий стан громадян боспорських полісів» присвячений розгляду прав і обов'язків боспорських громадян у період правління ранніх Спартокідів.

Громадяни боспорських полісів у ранньоспартокідівський період користувалися деякими політичними правами, зокрема, правом участі у діяльності представницьких органів громадянської общини, про що свідчить повідомлення Діодора про народні збори 309 р. до н. е. Існування на Боспорі у IV ст. до н. е. полісних магістратур, які, вочевидь, підлягали періодичній ротатції, вказує на збереження боспорськими громадянами виборчих прав. Простежуються на ранньоспартокідівському Боспорі і деякі прояви свободи слова, в цілому характерної для давньогрецького суспільства. Проте, у період правління ранніх Спартокідів політична активність громадян боспорських полісів була обмежена сферою муніципального управління. Найважливіші рішення у сферах внутрішньої та зовнішньої політики приймалися самими Спартокідами і могли лише формально затверджуватися народними зборами полісів.

Дані епіграфіки і літературної традиції свідчать про можливу наявність у громадян боспорських полісів особливих судових прав. Насамперед, до числа подібних свідчень варто віднести тексти *defixionum tabellae*, які на Боспорі відомі за знахідками у Пантікапеї. Важлива інформація про судові права боспорських громадян міститься й у відомій розповіді Полієна про Левкона I та трієрархів. Відповідно до свідчення античного автора, Левкон був змушений юридично обґрунтовувати свої претензії до колишніх воєначальників, що можна пояснити їхньою приналежністю до полісної еліти.

У період правління ранніх Спартокідів статус громадянина полісу втратив прямий зв'язок з особливими майновими правами. Про це свідчать боспорські проксенії IV ст. до н. е., у яких дарування загальнодержавної політти нерідко супроводжувалося наданням енктезісу – права володіння земельною ділянкою або будинком. Проте, крім прав, які були загальними для громадян всіх боспорських полісів, особливими привілеями користувалися пантікапейці. Зокрема, громадяни боспорської столиці володіли ателією, тобто правом безмитного ввезення товарів.

Обов'язки громадян боспорських полісів були пов'язані, в основному, з виплатою податків і здійсненням літургій. Громадянський обов'язок військової служби у ранньоспартокідівський період, вірогідно, був замінений сплатою надзвичайного податку – ейсфори. Найважливішим свідченням літургійної діяльності громадян боспорських полісів також є свідчення Полієна про боспорських трієрархів. Окремі боспорські написи ранньоспартокідівського періоду повідомляють про будівництво громадських споруд за рахунок приватних осіб. В цілому, громадянські обов'язки боспорян не відрізнялися від подібних повинностей громадян інших грецьких держав.

Таким чином, громадяни боспорських полісів у період правління ранніх Спартокідів зберігали деякі найважливіші громадянські права та обов'язки. Хоча

боспорські громадяни втратили у ранньоспартокідівський період частину своїх політичних і майнових прав, тим не менш, за своїм правовим статусом вони переважали інших мешканців Боспору. В цілому, традиційна грецька правова культура служила тією основою, на якій були засновані взаємини Спартокідів із полісними громадами Боспору.

У висновках представлені результати дисертаційного дослідження.

Розглядаючи статус полісів Боспору у ранньоспартокідівський період, необхідно враховувати, що в останній третині V–IV ст. до н. е. Боспорська держава пройшла через три послідовних стадії політогенеза: 1) на початку правління Спартокідів їхня влада ще не вийшла за рамки пантікапейського полісу і його найближчої округи; 2) потім, по мірі територіальної експансії пантікапейських тиранів, у останньому десятилітті V – початку IV ст. до н. е. під верховенством Сатира I формується сіммахія боспорських полісів; 3) нарешті, Левкон I, завершуючи оформлення грецького ядра Боспорського об'єднання («Боспор і Феодосія» спартокідівської титулатури), перетворює союз полісів у повноцінну територіальну державу з елементами федеративного устрою («Боспор» з ранньоспартокідівських проксеній та промов афінських ораторів). При цьому грецький поліс відіграв центральну роль у державному устрої Боспору протягом усього ранньоспартокідівського періоду: влада боспорських правителів легітимізувалась за допомогою інститутів і правових традицій полісу або союзу полісів, а сама Боспорська територіальна держава являла собою об'єднання грецьких полісних громад із приєднаними до нього пізніше місцевими племенами.

Загальноприйнятим науковим критеріям полісу у ранньоспартокідівський період відповідали наступні боспорські міста: Пантікапей, Німфей, Феодосія, Фанагорія, Гермонасса, Горгіппія. Окремими ознаками полісного статусу володіли і деякі т.зв. «малі міста» Боспору (Кітей, Кепи, Ахіллії), однак цього, на наш погляд, недостатньо для впевненого віднесення їх до розряду полісів. Деякі боспорські міста мали особливий політичний статус у структурі держави ранніх Спартокідів. В першу чергу, варто вказати на Пантікапей та Фанагорію, які, імовірно, вже у ранньоспартокідівський період були «столицями» двох регіональних округів у складі Боспорської держави – Європейського та Азіатського. Крім цього, політичні та економічні привілеї Пантікапея дозволяють розглядати його як поліс-гегемон, а інші громадські общини Боспору представляються, відповідно, залежними від нього полісами. Це зближує ранньоспартокідівський Боспор із гегемоністськими федераціями Греції, такими як Беотійська та Халкідська ліги.

З іншого боку, за деякими характерними рисами (монархічна за своїм характером влада, відсутність розвинутої системи федерального представництва) ранньоспартокідівський Боспор можна порівняти із північнобалканськими федеративними державами, такими як Македонія, Епір, Фессалія. Таким чином, Боспорська держава в період правління ранніх Спартокідів об'єднала принципи двох різних моделей формування територіальних держав, що існували в Греції у доелліністичний період. Цей дуалізм найбільш яскраво проявився у боспорських проксеніях, які видавалися від імені правителя, подібно рескриптам македонських царів, але в усьому іншому відповідному формулярі аналогічних союзних декретів федеративних держав Центральної та Південної Греції. У цьому синтезі двох різних

принципів побудови територіальної держави, у поєднанні монархічних та полісних засад, на наш погляд, виразився унікальний характер Боспорської держави епохи правління ранніх Спартоکیدів.

Разом із самим полісом у адміністративну структуру ранньоспартоکیدівської держави були включені і окремі полісні інститути влади. До періоду правління ранніх Спартоکیدів відносяться відомості про діяльність у боспорських полісах народних зборів, магістратур і судових органів влади. При цьому на структуру і характер діяльності традиційних полісних інститутів влади значно впливав той фактор, що вони підкорялися адміністрації Спартоکیدів. Кожен боспорський правитель, вірогідно, проходив через затвердження у народних зборах, однак реальної влади цей вищий полісний інститут був позбавлений. Боспорське судочинство відповідало загальним грецьким правовим нормам, але при цьому суди могли використовуватися Спартокідами і в якості політичного знаряддя у боротьбі проти опозиції. Органи виконавчої влади (магістратури) в окремих боспорських полісах зберігали у своїй компетенції повноваження у сфері муніципального управління, пов'язані з контролем над роздрібною торгівлею, міським будівництвом та організацією релігійних свят і агонів. Таким чином, Спартокідам вдалося шляхом прямого або опосередкованого підпорядкування полісної адміністрації компенсувати відсутність у них розгалуженого чиновницького апарата влади. Це, з одного боку, свідчить про втручання боспорських правителів у справи громадянських общин Боспору, але, з іншого боку, вказує й на незамінність самого полісу та його інститутів для влади ранніх Спартоکیدів і сили створеної ними держави.

Соціальна структура громадянських общин Боспору не відчула значних змін відразу ж після об'єднання боспорських полісів під владою ранніх Спартоکیدів. В цьому напрямку втручання боспорських правителів у справи полісів, мабуть, обмежувалося боротьбою проти опозиції їхньої влади з боку частини полісної знаті. Зростання доходів від експорту хліба у ранньоспартоکیدівський період спричинило збагачення тієї частини грецької аристократії боспорських полісів, яка була готова співробітничати зі Спартокідами. У той же час об'єднавчі процеси на Боспорі сприяли консервації традиційних соціальних порядків, тому що проблема майнового розшарування всередині громадянських общин, щонайменше частково, послаблялася через ліквідацію вузьких полісних рамок.

Громадяни боспорських полісів зберігали у період правління ранніх Спартоکیدів деякі найважливіші права і обов'язки, аналогічні тим, якими володіли громадяни інших грецьких держав у класичну епоху. При цьому пантікапейці займали привілейоване становище, у порівнянні із громадянами інших боспорських полісів. Втім, введення на Боспорі загальнодержавного громадянства спричинило уніфікацію і об'єднання деяких полісних сфер правового регулювання, таких, наприклад, як майнові відносини. Крім цього, Спартокідам вдалося істотно обмежити політичні права громадян боспорських полісів. Проте, боспорських громадян не можна вважати абсолютно безправними підданими, беззахисними перед Спартокідами. Вони, безумовно, мали більш високий правовий статус, у порівнянні з тими мешканцями Боспору, які не належали до однієї з громадянських общин.

Проблема внутрішньої соціальної нестабільності, дуже характерна для грецьких полісів IV ст. до н. е., була практично невідома на Боспорі у період правління ранніх Спартоکیدів. Це стало одним із факторів, що визначили унікальну для грецької тиранії тривалість правління Спартоکیدів на Боспорі. Іншою передумовою довгого політичного життя боспорської правлячої династії був вже відзначений нами синтез полісу та окремих полісних інститутів з монархічною, за своїм характером, владою Спартоکیدів. Цей політичний синтез був найважливішою запорукою єдності Боспорської держави, у чому були зацікавлені не тільки правителі Боспору, але й полісні громади. Таким чином, саме грецький поліс був найважливішим елементом тієї міцної державної структури, яка була створена ранніми Спартокідами і сприяла підтримці соціально-політичного балансу у боспорському суспільстві аж до кінця правління цієї династії.

Основні положення дисертації викладено у наступних публікаціях:

1. Грибанов Д. В. Проблема географических границ Боспора в период правления Левкона I / Д. В. Грибанов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірка наукових праць / Гол. ред. С. І. Посохов. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – Вип. 10. – С. 24-30.
2. Грибанов Д. В. К вопросу о боспорских агораномях / Д. В. Грибанов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірка наукових праць / Гол. ред. С. І. Посохов. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – Вип. 11. – С. 31-36.
3. Грибанов Д. В. Правовое положение граждан боспорских полисов в эпоху правления Спартокидов / Д. В. Грибанов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірка наукових праць / Гол. ред. С. І. Посохов. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 13. – С. 7-15.
4. Грибанов Д. В. Полисные магистратуры на спартокидовском Боспоре / Д. В. Грибанов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна / Відп. ред. С. І. Посохов. – 2010. – № 908: Сер. Історія. – Вип. 42. – С. 50-60.
5. Грибанов Д. В. Боспорское судопроизводство в эпоху правления Спартокидов: по материалам эпиграфики / Д. В. Грибанов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна / Відп. ред. С. І. Посохов. – 2011. – № 965: Сер. Історія. – Вип. 43. – С. 42-51.
6. Грибанов Д. В. Колонизационная политика ранних Спартокидов / Д. В. Грибанов // Історичні і політологічні дослідження. Наук. журнал / Гол. ред. П. В. Добров. – 2012. – №1 (49). – С.250-258.
7. Грибанов Д. В. Пантикапейское народное собрание (по материалам боспорского рассказа Диодора Сицилийского) / Д. В. Грибанов // Классическая и византийская традиция. 2009. – Белгород: Изд-во БГУ, 2009. – С. 39-42.
8. Грибанов Д. В. Боспорские агораномы (по материалам магистратских клейм) / Д. В. Грибанов // Вопросы эпиграфики / Отв. ред. А. Г. Авдеев. – Вип. 4. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 190-214.
9. Грибанов Д. В. К вопросу о социальном составе пантикапейского народного собрания 309 г. до н. э. / Д. В. Грибанов // Древнее Причерноморье / Глав. ред. И. В. Немченко. – Вип. IX. – Одесса: ФЛП «Фридман А. С.», 2011. – С. 119-123.

10. Грибанов Д. В. Полисное гражданство на Боспоре Киммерийском в спартокидовское и римское время / Д. В. Грибанов // Одиссос: Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2009. – С. 237-239.
11. Грибанов Д. В. Проблема боспорских полисов в современной историографии / Д. В. Грибанов // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.) / Гол. ред. В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 87-88.
12. Грибанов Д. В. Греческое имя Эпикрат в ономастике боспорской аристократии / Д. В. Грибанов // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28-29 октября 2010 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2010. – С. 41-42.
13. Грибанов Д. В. Сравнительная характеристика социально-правового статуса гражданина и подданного на спартокидовском Боспоре / Д. В. Грибанов // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 23 квітня 2010 р.) / Гол. ред. В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 90-91.
14. Грибанов Д. В. К вопросу о социальном составе пантикапейского народного собрания 309 г. до н.э. / Д. В. Грибанов // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 64-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 22 квітня 2011 р.) / Гол. ред. Д. В. Миколенко. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 33-34.
15. Грибанов Д. В. «Феномен» боспорских проксений: историография проблемы и перспективы ее разрешения / Д. В. Грибанов // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 20 квітня 2012 р.) / Гол. ред. Д. В. Миколенко. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 71-72.
16. Грибанов Д. В. Боспорские проксении и проблема государственного устройства державы ранних Спартокидов / Д. В. Грибанов // Средиземноморский мир в античную и средневековую эпохи: кросс-культурные коммуникации в историческом пространстве и времени. XIII чтения памяти профессора Н. П. Соколова: Материалы Международной научной конференции (Н. Новгород, 25-27 сентября 2012 г.) / Под ред. А. В. Махлаюка. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 2012. – С. 80-82.

АНОТАЦІЯ

Грибанов Д. В. Поліс на ранньоспартокидівському Боспорі (438–303 рр. до н. е.): адміністративний та соціально-правовий устрій. - На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна МОН молодіспорту України. – Харків, 2012.

Дисертація присвячена дослідженню статусу полісу у складі Боспорської держави в період правління ранніх Спартокидів (438–303 рр. до н. е.). На підставі

комплексного аналізу літературних, епіграфічних, нумізматичних і археологічних джерел розглянуто політичний статус боспорських полісів у структурі держави ранніх Спартоکیدів, досліджено адміністративний і соціально-правовий устрій громадських общин Боспору. Під час правління ранніх Спартоکیدів Боспор пройшов шлях від симмахії полісів до повноцінної територіальної держави з елементами федеративного устрою. Полісним статусом у цей період володіли Пантікапей, Німфей, Феодосія, Фанагорія, Гермонасса і Горгіппія. Традиційні полісні інститути влади, такі як народні збори, магістратури і суд, були невід'ємним елементом державної системи Боспору в період правління ранніх Спартоکیدів. Аналіз соціальної структури полісних громад ранньоспартоکیدівського Боспору дозволив виділити та охарактеризувати три основних соціальних прошарки, які розрізнялися за своїм майновим станом: незаможні громадяни, середній прошарок і аристократія. З точки зору соціальної структури громадські общини Боспору були схожі з іншими грецькими полісами класичної епохи, а об'єднавчі процеси в державі ранніх Спартоکیدів тільки сприяли консервації традиційних соціальних порядків. Від інших мешканців Боспору громадян полісів відрізняв особливий правовий статус – у період правління ранніх Спартоکیدів вони зберігали деякі політичні, економічні та судові права, а також громадянські обов'язки.

Ключові слова: поліс, Боспор, Спартокиди, народні збори, магістратури, суд, громадянин, соціальна структура, правовий стан.

АННОТАЦИЯ

Грибанов Д. В. Полис на раннеспартокидовском Боспоре (438–303 гг. до н.э.): административное и социально-правовое устройство. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина МОУМолодежиспорта Украины. – Харьков, 2012.

Диссертация посвящена исследованию положения полиса в составе Боспорского государства в период правления ранних Спартокидов (438–303 гг. до н.э.). На основании комплексного анализа литературных, эпиграфических, нумизматических и археологических источников изучен политический статус боспорских полисов в структуре государства ранних Спартокидов, исследовано административное и социально-правовое устройство гражданских общин Боспора. Предложен новый подход к оценке государственного устройства раннеспартокидовского Боспора, который в IV в. до н.э. прошел путь от симмахии полисов до полноценного территориального государства с элементами федеративного устройства. При этом проанализированы особенности проксенической деятельности ранних Спартокидов, рассмотрены вопросы о соотношении общепоспорского и полисного гражданства, о специфике территориально-административного и политического устройства раннеспартокидовского Боспора. Определено, что полисным статусом в период правления ранних Спартокидов обладали Пантикапей, Нимфей, Феодосия, Фанагория, Гермонасса и Горгиппия. Особое положение в структуре раннеспартокидовского государства занимали Пантикапей и Фанагория, которые

являлись «столицами» двух региональных округов в составе Боспора. Исследовано административное устройство гражданских общин Боспора в раннеспартокидовский период. Отмечено, что традиционные полисные институты власти, такие как народное собрание, магистратуры и суд, были неотъемлемым элементом государственной системы Боспора в период правления ранних Спартокидов. Анализ социальной структуры полисных общин раннеспартокидовского Боспора позволил выделить и охарактеризовать три основных социальных слоя, которые различались по своему имущественному положению и общественному статусу: бедные граждане, средний слой и аристократия. С точки зрения социальной структуры гражданские общины Боспора были схожи с другими греческими полисами классической эпохи, а объединительные процессы в государстве ранних Спартокидов только способствовали консервации традиционных социальных порядков. Более значительным изменениям в раннеспартокидовский период подверглось правовое положение боспорских граждан, которые лишились части своих исконных политических и имущественных прав. Тем не менее, граждане боспорских полисов обладали более высоким правовым статусом, по сравнению с теми жителями Боспора, которые не принадлежали к какой-либо гражданской общине.

Ключевые слова: полис, Боспор, Спартокиды, народное собрание, магистратуры, суд, гражданин, социальная структура, правовое положение.

ANNOTATION

Gribanov D. V. Polis in Early Spartocid Bosphorus (438–303 BC): Administrative, Social and Legal Organization. – Manuscript.

Thesis for the Candidate Degree of Historical Sciences by speciality 07.00.02 – World history. – V. N. Karazin Kharkiv National University of the Ministry of Education and Science, Youth and Sport of Ukraine. – Kharkiv, 2012.

Thesis is devoted to the study of the political status, administrative, social and legal organization of the Bosporan poleis in the period of the early Spartocids' rule (438–303 BC). The political status of the Bosporan civil communities in the structure of the early Spartocid state has been studied on the basis of the complex analysis of the literary, epigraphic, numismatic and archaeological sources. Early Spartocid Bosphorus had been transformed from the union of the poleis into the territorial state with the elements of the federal structure. Panticapaeum, Nimpheum, Theodosia, Thanagoria, Hermonassa and Gorgippia had the polis status in this period. The special position in the structure of the early Spartocid state was occupied by Panticapaeum and Thanagoria, which were the «capitals» of two regional districts of Bosphorus. The traditional political institutes, such as the people meetings, the magistracies and the law courts, were important elements of the Bosporan state system. There were three basic social strata in the Bosporan civil communities, which differed by the property and public status: poor citizens, the middle class and aristocracy. The citizens of the Bosporan poleis possessed some civil rights and obligations in the period of the early Spartocids' rule.

Key words: polis, Bosphorus, Spartocids, people meetings, magistrates, legal court, citizen, social structure, legal status.